

Ars nova. Eruditea & honestae recreationis in duas partes divisa – baroková poetika epigramu

MILOSLAV KONEČNÝ (TRNAVA)

Abstrakt:

Práca v krátkosti informuje o nemeckom jezuitovi Jacobovi Maseniovi a jeho diele *Ars nova. Eruditea & honestae recreationis in duas partes divisa*. Konkrétne sa zameriava na prvú časť, ktorá je vlastne poetikou epigramu. Jacobus Masenius bol autorom, ktorého vplyv na formovanie literárneho vývoja je preukázateľný na Slovensku, ale napríklad aj v Čechách. Základnými požiadavkami, ktoré kladie na kvalitné epigramatické texty, sú stručnosť a duchaplnosť. Podstatu duchaplného písania nachádza vo vytváraní nečakaných, prekvapivých riešení. Vymedzuje štyri základné spôsoby pre dosiahnutie efektu prekvapenia čitateľa – *fons repugnantium*, *fons alienatorum*, *fons comparatorum*, *fons allusionum*.

Kľúčové slová: duchaplnosť, epigram, Masenius

Key words: epigram, Masenius, witticism

Abstract:

This article concisely informs about german Jesuit – Jacobus Masenius and his work *Ars nova. Eruditea & honestae recreationis in duas partes divisa*. Particularly, deals with the first part which is actually the poetics of epigram. Jacobus Masenius was an author whose influence on forming of literary development is cogent in Slovakia but also in Lands of Czech Crown. Conciseness and witticism are basic requirements raised against the quality of epigrammatical texts. The essence of witty writing finds in creating of unsuspected, suprising solutions. Outlines four essential ways of reaching an effect of surprise for a reader – *fons repugnantium*, *fons alienatorum*, *fons comparatorum*, *fons allusionum*.

Autorom poetiky, ktorej názov je obsiahnutý v titule príspevku, je Jacobus Masenius (tiež Jakob Masén), nemecký jezuita. Narodil sa v roku

1606, študoval v Kolíne, kde neskôr aj vyučoval poetiku a rétoriku v miestnom jezuitskom kolégiu. Publikoval viaceré odborné práce z oblasti histórie, teológie či literárnej teórie a bol aj sám literárne činný. Zomrel v roku 1681.

Hoci je barokový priestor ešte stále priestorom univerzálnym, predsa považujem za potrebné osvetliť, čo ma priviedlo k presvedčeniu, že analýza Masenioých teoretických náhľadov na tvorbu poézie je relevantná i v nadväznosti na vývin našej literatúry. Učebnic rétoriky a poetiky bolo totiž nemalé množstvo a nie každá z nich musela mať dopad na formovanie literárneho vývoja v slovenskom či českom regióne.

Masenius je osobnosťou, ktorá bola známou a rešpektovanou v širokom európskom kontexte. Preslávil sa v prvom rade vlastnou umeleckou produkciou. Vysoko je hodnotená najmä jeho dramatická tvorba, čo v jezuitskom prostredí neprekvapuje. Z poetickej sféry je asi najznámejším dielom *Sarcotic* (1654), to však za svoju slávu vďačí nielen vlastným umeleckým kvalitám – z jeho plagiátorstva bol totiž obvinený John Milton v súvislosti so *Strateným rajom* (1667).¹ Maseniove umelecké texty sú aj v súčasnosti reflektované ako hodnotná súčasť európskeho literárneho dedičstva.²

Ďalším faktorom, predznamenávajúcim široké možnosti vplyvu autorových myšlienok na širší európsky priestor, je jeho príslušnosť k jezuitskej reholi. Jezuiti nadobudli výrazný vplyv na formovanie a rozvoj školstva a kultúry, a to aj na území Slovenska. Existujú doklady, že Maseniove diela boli na trnavskom jezuitskom gymnáziu využívané ako učebné texty na hodinách rétoriky a poetiky ešte v prvej polovici 18. storočia.³

Nemalý Masenio vplyv bol dokladovaný aj v českom literárnom kontexte, a to v súvislosti s Bohuslavom Balbínom. Zaslúžil sa o to Lubomir Konečný v práci *Mezi textem a obrazem: miscellanea z historie emblematicky* (2002), kde v štúdiu *Bohuslav Balbín a emblematica* analyzuje

¹ S obvineniami ako prvý vystúpil W. Lauder v roku 1747.

² Pozri napr.: MERTZ, James J. – MURPHY, John P.: *Jesuit Latin Poets of the 17th and 18th Centuries: an anthology of neo-Latin poetry*. Illionois, Wauconda 1989, s. 152–163.

³ Endré Friedrich (1903, s. 5n.) vo svojej monografii venovanej piaristickému básnikovi Konštantínovi Halapimu, ktorý študoval na trnavskom jezuitskom gymnáziu v rokoch 1716–1718, teda pomerne dlhý čas po Maseniovej smrti, uvádza, že na budúceho básnika mali v študentských rokoch vplyv najmä Jacobus Masenius a Iosephus Iuventius (tiež Jouveny). Obaja boli jezuitmi, spája ich záujem o rétoriku, ale aj zvýšená pozornosť, ktorú venovali problematike epigramatických textov (Iuventius je napríklad editorom Martialových epigramov – *Martialis epigrammata demptis obscennis*. Rím 1703; Maseniova práca z oblasti teórie epigramu je hlavnou témou príspevku).

okrem iného i dosah Masenioových literárnoteoretických názorov na túto významnú osobnosť českého baroka.

Ja sa zameriam na Maseniovu prácu *Ars nova. Eruditea & honestae recreationis in duas partes divisa. Prima est epigrammatum altera inscriptionum argutarum*,⁴ konkrétne na jej prvú časť, ktorá sa zaoberá poetikou epigramu. Vychádzať budem z druhého rozšíreného⁵ vydania, ktoré vyšlo v Kolíne nad Rýnom v roku 1668. Skromnou ambíciou štúdie je podať krátku správu o existencii autora a menovanej poetiky, základnú informáciu o jej štruktúre a spektre problémov v nej prejednaných. Samozrejme, pokúsim sa aj identifikovať požiadavky na tvorbu epigramov, ktoré Masenius formuluje ako kľúčové.

Na začiatku diela stojí tradične štylizovaný dedikačný úvod. Autor v ňom svoje dielo venuje litovským osobnostiam Pavlovi Benediktovi a Štefanovi Františkovi Sapiehovcom.⁶ Nasleduje príhovor dobrosrdečnému čitateľovi, v ktorom sa sústreďujú viaceré všeobecné informácie o diele. Autor napríklad upozorňuje, že pozornosť zameria na *elocutio*, teda prednes, štýl, spôsob vyjadrenia. Čo sa týka pojmu *conceptus*, čiže myšlienky, nápadu, odkazuje nás skôr na svoje predchádzajúce diela.⁷ V úvode tiež objasňuje schému využívania príkladov na dokladovanie a exemplifikáciu teoretických formulácií, ktorej sa bude pridŕžať na ploche celého diela. Príklady bude deliť do troch skupín, ktoré sú navzájom hierarchicky usporiadané – prvá bude vždy zahŕňať texty vybrané z diela Martiala, ten teda (podľa očakávania) vyznieva ako jednoznačne najvyššia autorita. V druhej skupine budú vždy združené texty ďalších autorov, z ktorých Masenius ako najkvalitnejších vyzdvihol týchto päť:⁸ *Ausonius*,

⁴ *Nové umenie učeného a váženého osvieženia, rozdelené do dvoch častí. Prvá (časť je duchaplných) epigramov, druhá duchaplných nápisov.*

⁵ *Editio Secunda locupletior* (Druhé „bohatšie“ vydanie).

⁶ Sapiehovci – rod významný v poľsko-litovskom priestore, najmä v 16. storočí.

⁷ „*De elocutione, praesenti id satis tractatu, doceberis. De conceptibus id magis intelliges ubi nostros de re Emblematica, Epica, Lyrica, Comico-tragica, Oratoriaque tractatus inspexeris, nihil enim quavis in arte magis afficit, occupatque hominum animos, quam, cum velut insidiis circumventi, ad inexpectata deducuntur; quod ut in Tragoedia Comaediaque, sic in quavis pene actione, aut concilio humano, cum oratione explicatur, locum obtinet.*“ (O výrečnosti sa toho naučíš dost' v tomto traktáte. O myšlienkach sa toho dozvieš viac, keď si pozrieš naše traktáty o emblematike, lyrike, tragikomédii, rečníctve. Nič totiž v akomkoľvek umení neovplyvňuje a nezaujima duše ľudí viac, ako keď akoby obkľúčením nástrahami sú privedení k nečakaným veciam, čo má svoje miesto ako v tragédii a komédii, tak takmer v každej ľudskej činnosti alebo ľudskom zhromaždení, kedykoľvek sa vysvetľuje rečou.)

Bahusius, Ovvenus, Bidermannus, Antonius Stratius. K nim budú ako tretia skupina pridávané aj príklady z pera samotného autora.

Za úvodom nasleduje tradičný príhovor *Ad criticos*, realizovaný pomerne rozsiahlou skladbou komponovanou v elegických distichách. Na učebnicový charakter diela poukazuje príhovor k usilovnej mládeži – *Ad studiosam iuventutem*. Autor v tomto texte zdôrazňuje, že priložené básne sú neškodné, čím myslí morálne nezávadné, vyhýbajúce sa obscénostiam,⁹ ktoré mohli byť častým zdrojom vtipu napríklad u *Martiala*.

Potom už prichádza na rad samotná prvá časť diela – *Argutia epigrammatica*.¹⁰ Má takmer dvesto strán. Je delená na osem hláv (*caput*). Prvá a druhá hlava sú zamerané rýdzo teoreticky, obe sa ďalej členia na menšie články (*articulus*). Najmä prvá kapitola má charakter sumovania najvšeobecnejších poznatkov a základnej žánrovej charakteristiky epigramu. Nesie názov *De epigrammate ejusque divisione*.¹¹ Autor najprv veľmi stručne nahliadne na genézu žánru, konštatuje, že epigram je vlastne nápis a jeho korene sa spájajú s nápismi na votívnych daroch a chrámoch, z čoho následne vyvodzuje žánrové požiadavky na stručnosť, eleganciu a pointovanosť.¹² Spomenuté vlastnosti hodno zdôrazniť, pretože sú vlastne prvými atribútmi, s ktorými autor epigram spája. Ich význam bude pertraktovaný a cizelovaný na ďalších desiatkach strán, v kontexte celého diela budú neustále vystupovať ako kľúčové a autor bude svojimi návrhmi smerovať práve k definovaniu ciest k ich nachádzaniu a umeleckej realizácii.

V prvej hlave sa tiež autor zamýšľa napríklad nad otázkami vymedzenia epigramu oproti najpríbuznejším žánrom, ktorými sú podľa *Masenia*

⁸ „*Praecipui, quibus post Martialem sum usus, sunt (...) Ex quibus hausi copiosus.*“ (Najlepší, ktorých som použil po *Martialovi*, sú..., z ktorých som čerpal najčastejšie.)

⁹ „*Perlege festivo condita poemata lusu, / Qui cupis innocuos, & sine labe, sales. / Erudiere meis, simul & recreabere verbis. Impensi pretium dulce laboris erit.*“ (Prečítaj básne zložené vtípnou hrou, kto túžiš po neškodných vtípoch bez poškvrní. Mojimi slovami sa poučíš aj osviežiš. Odmena za veľkú námahu bude sladká; v. 1–4.)

¹⁰ Epigramatická dôvtipnosť

¹¹ O epigrame a jeho usporiadaní

¹² „*Epigramma, latinis inscriptio, ἀπο τῶ ἐπιγράφειν nominis originem trahit: Cum enim templis, sepulcris, statuis, colossis, altaribus, clypeis, navibus, tropaeois, urbibus, domibus olim adhibitae inscriptiones hunc titulum merebantur; deniq; is tantum ad perbreve, elegans, atque acutum poema extendi coepit.*“ (Epigram, latinsky nápis, odvodzuje základ mena od ἐπιγράφειν, keď totiž nápisy kedysi pripojené na chrámy, hroby, sochy, kolosy, oltáre, obrazy, lode, trofeje, mestá, domy si zasluhujú tento titul. Napokon (názov) začal byť používaný na veľmi stručnú, elegantnú ako aj ostrovtipnú báseň; s. 1.)

epigraf (v zmysle neveršovaného nápisu) a emblém, ktorý sa od epigramu odlišuje výtvarnou zložkou.¹³ V prvom článku hovorí aj o oblastiach, z ktorých si epigram berie námet, látku (*materia*). Matériou sa pre epigram môže stať čokoľvek z vecí prírodných i morálnych, smutných aj veselých, karhajúcich či oslavných.¹⁴ Ani prezentovanie tradičnejších (napr. náboženských) tém tak nemusí byť v rozpore s epigramatickým ladením daného textu, rovnako útok na nedostatky adresáta je len jednou z radu možností, nie nevyhnutnou náležitosťou, ako sa to často chápe v súčasnosti. Autor na tomto mieste koriguje aj tradičné nazeranie na nevyhnutnosť dichotomického členenia epigramu v zmysle logicky nasledujúcich častí *expositio* a *conclusio* a vyjadruje presvedčenie, že môžu byť uvedené aj v opačnom poradí, čo hneď dokladuje príkladom.¹⁵

V druhom článku prvej hlavy sa zasa sústreďuje na vlastnosti, ktoré sú epigramu najvlastnejšie.¹⁶ Uvádza len dve – na prvom mieste stručnosť (*brevitas*) a hoci na druhom mieste, ale o to naliehavejšie, ostrovtivnosť (*argutia*). Tá je základnou podmienkou na dosiahnutie kvality epigramatického textu, je dušou a hlavou všetkých ostatných zložiek.¹⁷ Táto podstatná zložka epigramu sa však dokáže adekvátne presadiť len vtedy,

¹³ „*Per hoc, quod poema est, differt ab inscriptionibus, ἀμέτροισι sive orationis solutae, quas Epigraphas apellamus: per propositionem scripto factam, distinguitur ab emblemate, pictam simul expositionem postulante...*“ (Tým, že je báseň, sa odlišuje od nápisov neveršovaných, čiže písaných neviazanou rečou, ktoré nazývame epigrafy. Písomným spracovaním témy sa odlišuje od emblému, ktorý si vyžaduje aj maľovaný úvod; s. 2.)

¹⁴ „*Per illud, rei alicujus, proponitur materia, quae omnium prorsus rerum est, sive naturalium, sive moralium, sive tristium, sive laetatum, sive reprehensionem, sive laudem sectantium.*“ (Predkladá sa v ňom téma nejakej veci, ktorá sa týka úplne všetkých vecí, či už prírodných, či mravných, či smutných, či veselých, či sledujúcich pokarhanie alebo chválu; s. 2.)

¹⁵ „*Nam Epigrammatis conclusio non est semper, velut in enthymemate, diducta ex ratione, sive assumptione; sed non raro assumptio epigramma claudit, conclusio incipit.*“ (Lebo záver epigramu nie je vždy ako pri dokazovaní vyvedený z dôkazu, čiže z premisy; ale nezriedka premisa epigram uzatvára, záver začína; s. 3.)

¹⁶ *Articulus II. De proprietatibus Epigrammatis.* (Článok druhý. O osobitostiach epigramu.)

¹⁷ „*Argutia, quae est altera epigrammatis proprietates, & veluti anima, & caput reliquorum, quae adhibentur, aliquid, praeter opinionem ad praedicta conjungit, tantumque in epigrammate pondus habet, ut illa tolla absente, reliqua jaceant, praesente vigeat.*“ (Duchaplnosť, ktorá je druhou osobitosťou epigramu a akoby duša a hlava ostatných, ktoré sú pridávané, k povedanému pripája čosi neočakávané a v epigrame má takú závažnosť, že ak ona sama chýba, všetko ostatné je bezmocné, ak je prítomná, všetko prekvitá; s. 4.)

ak má epigram rozsah obsiahnutelný, obrazne povedané, jediným pohľadom.¹⁸

Podstatou druhej hlavy práce je vyčlenenie štyroch hlavných prameňov ostrovtipnosti. Ich stmelujúcim prvkom je nevyhnutnosť priniesť myšlienky a logické uzávery, ktoré sú v rozpore s čitateľským očakávaním. Tento princíp sa však musí opierať o pomoc rozumu, budiť zdanlivý dojem pravdivosti a logickosti – spisovateľovým cieľom nemá byť hromadenie nezmyslov.¹⁹ Prameňmi, ktoré intelektuálnou hrou príjemne oklamú naše očakávanie, sú v prvom rade spojenie dvoch výrazne protichodných opozít – *fons repugnantium* (napr. muž a žena), uvádzanie vecí do kontextu, v ktorom ich neočakávame – *fons alienatorum* (napr. ruže kvitnúce v zime), tretím prameňom je schopnosť nachádzať súvislosti medzi vecami, ktoré sú na prvý pohľad odlišné a nikto by ich súsvztáženie nečakal – *fons comparatorum* (napr.: *Atalus, si vojak a si zlý, si teda dobrý vojak, pretože vojak je ako pes, ktorý je zlý, ten je dobrý*). Štvrtým prameňom je slovná hra – *fons allusionum* (napr. anagram). Pomerne rozsiahlu pasáž druhej hlavy ešte tvorí zostručnená reprodukcia názorov z pera uznávaných autorít, ktoré sa zaoberali príbuznou problematikou.²⁰

V nasledujúcich štyroch hlavách (teda kapitoly 3–6) sú dopodrobna rozoberané štyri pramene duchaplnosti, ako boli vymedzené v druhej časti. Autor ich rozkladá na ďalšie podčasti (*vena*) a prikladá k nim úctyhodný počet príkladov podľa kľúča, o ktorom som už hovoril.

Siedma a ôsma hlava už nepreukazujú porovnateľnú systematickosť a precíznosť, najmä ôsma kapitola²¹ má skôr charakter akéhosi stručného prídavku na záver. Zaujímavosťou je fakt, že v siedmej kapitole autor vy-

¹⁸ „... quod uno velut intuitu oculis subjici epigramma debeat, ut ipsius indoles ac pulchritudo, quae in argutia potissimum constitit, facile penetretur.“ (... pretože epigram musí byť predložený očiam akoby v jedinom pohľade, aby jeho povaha a krása, ktorá spočíva hlavne v duchaplnosti, mohla byť ľahko objavená; s. 4.)

¹⁹ „Generalissima argutiarum descriptio est: praeter, aut contra expextationem allata, vel conclusio, vel sententia. Non quevis tamen: sic enim ubiqueferle stulti epigrammata conderent, sed qua rationis nitatur adminiculo, ac recepto aliquo loquendi usu.“ (Najvšeobecnejšia charakteristika epigramu je nasledovná: Dôkazy, uzáver alebo myšlienka mimo alebo proti očakávaniu. Nie však hocijaké: tak by totiž takmer všetci hlupáci skladali epigramy, ale ktoré sa opierajú o pomoc rozumu a tiež o nejaký prijatý spôsob reči; s. 10.)

²⁰ Napr. reprodukcia tej časti Cicerónovho spisu *De Oratore* (63.–65. odsek druhej knihy), v ktorej sa pozornosť sústreďuje na spôsoby slovnej komiky (amfibólia, paronomázia, „falošná“ etymológia vlastných mien, paródia, prevrátenie zmyslu slov, alegória, metafora, irónia a prekvapivé postavenie opozít do vzájomnej blízkosti).

užíva formu dialógu medzi učiteľom a žiakom (frekventovanú najmä v oblasti náboženskej naukovej tvorby). Časť je nazvaná *Manuductio compendiosa ad epigrammatum argutiarumque copiam*,²² sám autor však konštatuje, že k explikácii už nebude pristupovať tak podrobne a dôkladne ako v predchádzajúcich kapitolách.²³

Maseniov štýl je hutný, hovorí len to, čo považuje za podstatné. Ťažisko kladie na príklady, ktorými osvetľuje neraz ťažkopádne teoretické pasáže, v ktorých sa vyrovnáva i s nedostatočným pojmovým aparátom a často sklzáva do relatívne zložitej popisnosti. Základným odkazom práce je presvedčenie, že pri snahe produkovať kvalitné epigramy je nevyhnutné vytvárať čo najstručnejšie texty, v ktorých sa objaví moment prekvapenia, konštruovaný na základe intelektuálnej dôvtipnosti.

Literatúra

- CICERO, Marcus Tullius: *O rečníkovi*. In: CICERO, Marcus Tullius: Tuskulské rozhovory. Laelius o priateľstve a iné. Prel. D. Škoviera. Bratislava, Tatran 1982, s. 267–496.
- FRIEDRICH, Endre: *Halápy Konstantin emlékezete. 1698–1752*. Temesvár, Csanád – Egyházmegyei könyvnyomda 1903.
- KONEČNÝ, Lubomír: *Mezi textem a obrazem: Miscellanea z historie emblematiky*. Praha, Národní knihovna České republiky 2002.
- MASENIUS, Jakob: *Ars nova. Argutiarum eruditea & honestae recreationis in duas partes divisa*. Kolín nad Rýnom, 1668.
- MERTZ, James J. – MURPHY, John P.: *Jesuit Latin Poets of the 17th and 18th Centuries: an anthology of neo-Latin poetry*. Illionois, Wauconda 1989.

²¹ De tota integri Epigrammatis constructione. (O celkovom ustrojení správne vytvoreného epigramu)

²² Stručný návod k hojnosti epigramov a duchaplnosti

²³ „Fusius hucusque propositum tum praeceptis, tum exemplis sum executus: nunc compendio epigrammaticas argutias sectantem perbrevis exercitatione ducam.“ (Až doteraz som tému opisoval veľmi obšírne tu radami, tu príkladmi. Teraz budem v skratke hovoriť o nasledovaní epigramatických duchaplností vo veľmi krátkom cvičení, s. 151.)

